
FEJEZETEK KÖZÉP-, KELET- ÉS DÉLKELET- EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

Az egyeduralom tanulságai Oroszországban a XVI– XX. században

A. G. *Danyilov* tanulmányában IV. Iván, I. Péter, I. Miklós és Sztálin tevékenységének sajátosságait és következményeit elemzi. Bevezetőjében megállapítja, hogy mindannyian karizmatikus vezetőként hosszú ideig irányították az államot és olyan hatalommal rendelkeztek, amelynek segítségével megvalósíthatták elképzeléseiket. Az 1550–60-as években Rettenetes Iván alatt a Kiválasztottak Tanácsának vezetői (A. F. Adasev, I. F. Msztyiszlavszkij, V. I. Vorotyinszkij és mások) és a Követségi Hivatal feje, I. Viszkovatij reformjaikkal egyfelől a cár hatalmát erősítették, másfelől viszont (pl. az országos gyűlésekkel, az 1550. évi törvénykönyvvel és a helyi önkormányzat intézményeivel) igyekeztek megteremteni az egyeduralom jövőendő korlátozásának feltételeit. *Danyilov* hangsúlyozza, hogy épp az utóbbiakkal szemben lépett fel IV. Iván. Az opricsnyinának (1565–1572) mint politikai és gazdasági rendszernek a közvetlen célja a cár személyes hatalmának kialakítása volt. Iván erre használta fel pl. a hatalomról történő lemondását úgy, hogy visszatérése feltétele az ellenőrizetlen hatalomra való joga lehessen. Ugyanezt szolgálta, hogy a bojárok feje felett közvetlenül a néphez fordult, vagy hogy a meglévő államapparátus mellé (inkább fölé) kiépült az opricsnyina igazgatási gépezete. Az erőszakos központosítás és a korlátlan hatalom kialakításának alapvető eszköze azonban a terror és az átgondolt megtorlások voltak. Az előbbiekről révén meggyengültek az elit felső részének, az orosz egyháznak és a helyi önkormányzatnak a pozíciói. *Danyilov* rámutat, hogy a terror áldozatainak döntő többsége nem szőtt összeesküvést a cár ellen. Ugyanakkor az opricsnyinával létrejött új uralmi rendszer megsemmisítette a cári hatalom korlátozásának az orosz képviselői intézményeken keresztül történő lehetőségeit.

A XVI. század közepén, mint A. L. *Janov* hangsúlyozta, a cár két külpolitikai alternatíva közül választhatott: vagy csatlakozik a törökellenes európai koalícióhoz és így a kormányzat elősegíti a nemzeti újjászületést és az ország nagyhatalmi státusának megerősödését, vagy fordítva, Orosz-

ország a livóniai háborúval de facto Európával szembeni politikai, katonai tényezővé válik. A Kiválasztottak Tanácsa vezetőinek többsége a tatárok elleni harc folytatását tartotta az egyedül helyes és nemzeti politikának. Ráadásul az országot nyugatról senki sem fenyegette, miközben a déli határok védtelenül maradtak. IV. Iván a huszonöt évig tartó livóniai háborúval (1558–1583) mégis az északnyugat felé történő támadást választotta. A háború katasztrofális következményekkel járt. A tatárok felégették Moszkvát, Oroszország a livóniai városokon kívül a saját területén lévő helységek egy részét is elvesztette, ezrek kerültek fogságba és az ország jelentős hányada elpusztasodott. Gazdasági és politikai téren IV. Iván állama harmadrendű európai hatalommá degradálódott. Danyilov statisztikai adatokkal bizonyítja azt, hogy a Moszkvai Állam a XVI. század első felében gyors gazdasági fejlődésen ment át, amivel szembeállítja az 1570–80-as évekre jellemző ökonomiai és szociális hanyatlást és krízist. A mértéktelen adóteher, a terror és a központi területek pusztulása miatt a parasztság tömegesen menekült a birodalom peremkerületeire. Így 1581-től bevezették a „tiltott éveket”, azaz a tényleges jobbágyosítást. A személyi diktatúra kialakulása új, monarchikus hatalmi rendszert eredményezett. Az orosz nemesek az egyeduralkodó szolgálói (holopjai) lettek, kialakult a parasztság tényleges röghöz kötése, súlyosan csorbult az ország nemzetközi tekintélye és a háború a humán és a gazdasági erőforrások pusztulásával járt.

A szerző úgy véli, hogy I. Péter alakja és kora talán az egyik legmisztifikáltabb téma az orosz történelemben. A viták a cár reformjairól még életében elkezdődtek és azóta is folytatódnak. Az európai abszolutizmusokban az állam hatalmát részben korlátozta a parlament, az önkormányzatok és a jogrendszer, és így az adott társadalom egy részének akarata is érvényesülhetett. Péter ugyan felszínesen megismerte a nyugati országok törvényeit és államrendszerét, de azokkal épp ellentétes módon cselekedett. A cár felszámolta a bojár dumát és a helyi öngazgatás intézményeit, a jobbágyrendszert pedig megszilárdította. Így a korabeli orosz társadalom egésze került az egyeduralomnak teljesen alávetett állapotba. *P. N. Miljukov, Ja. Je. Vodarszkij és Je. V. Anyiszimov* adatai szerint a XVIII. század elején jelentősen csökkent az ország lakossága, amihez nemcsak a háborús veszteségek, hanem az elviselhetetlen élet- és munkakörülmények is hozzájárultak. Anyiszimov kiemelte, hogy az egyenes és közvetett adók 1680 és 1724 között öt és félszeresre nőttek. Az állami beavatkozás megbénította a szabadpiaci kereskedelmi vállalkozásokat és tönkretette a tehetős kereskedőket. I. Péter korában ugyan jelentősen szaporodott a manufaktúrák száma és növekedett termelésük, azonban mindez állami kényszerítéssel és job-

bágmunkára alapozva ment végbe. *N. Ja. Ejdelman* hangsúlyozta, hogy az előbbiek Oroszországnak a fejlett nyugati világtól való gazdasági lemaradását eredményezték.

I. Péter a szinódus létrehozásával felszámolta az orosz egyház autonómiáját és részleges önállóságát. A papságnak jelenteni kellett a gyónások során tudomásukra jutott, az államot érintő információkat. Az orosz lakosság nagy része Péter uralkodása alatt a reformok miatt szellemi és lelki vonatkozásban távol került az igazi vallásosságtól. A XVIII. században Oroszország nagysága katonai, nagyhatalmi, külső jegyekre szűkült le. A társadalom szellemi fejlődésének elhanyagolása még a XIX–XX. században is tovább hatott, azaz I. Péter államrendszerének a személyiséget gúzsba kötő, terrorral sújtó, aktivitását gátló és a társadalmi mechanizmusokat maximálisan ellenőrző és szabályozó szisztémája jóval túlélte a cárt. Az állami apparátus és a társadalom elit része közötti intézményes és civilizált kapcsolatok hiánya miatt a politikában sokszor és feleslegesen nagy áldozatokat követelő döntések születtek. Ezért jöttek létre, amint arra *A. N. Szaharov* akadémikus rámutatott, már 1730-tól azok az alkotmányos tervezetek, amelyek az államfő hatalmát a politikai elit javára korlátozták volna. A belső evolúciójától megfosztott államgépezet hatékonyan csak I. Péter személyes beavatkozása és ellenőrzése alatt működhetett. A legmagasabb rangú hivatalnokok, ahogy azt *V. O. Kljucsevszkij* kifejtette, se voltak igazi reformerek és még kevésbé a haza ügyének szolgálói, hanem a cár akaratának végrehajtói. Danyilov számos olyan területet felsorol, ahol az államapparátus nem működött elég hatékonyan. A korrupció jellemezte az egész korabeli hivatalrendszert, amit nem tudtak megfékezni. Sok forradalom előtti orosz történész, pl. *Sz. M. Szolovjov*, *M. M. Bogoszlovskij*, *Kljucsevszkij*, *Miljukov*, szólt az I. Péter korában elkövetett politikai hibákról és közigazgatási zűrzavarról. Danyilov szerint az, hogy a cár által létrehozott állami intézmények hosszú ideig fennmaradtak, nem hatékonyságukat mutatta, hanem azt az illúziót konzerválta, hogy az állam a legbonyolultabb problémákat is meg tudja oldani. Az előbbieket erősítették az olyan berögződött sztereotípiák, hogy „legfelül tudják a legüdvözítőbb megoldásokat”, vagy hogy a sikereseknek, győzteseknek nem kell számot adniuk az áldozatokról és a barbár eszközökről. Danyilov összegzően hangsúlyozza, hogy I. Péter államrendszere nemcsak hosszú időre lelassította az ország fejlődését, hanem lefektette „az utolérő típusú társadalmi evolúció” alapjait is.

Danyilov kifejti, hogy I. Miklós harmincéves uralkodásának eredményei ugyan siralmasak voltak, azonban akkor is változott az ország. Példaként *M. M. Szperanskij*, *P. D. Kiszeljov*, *Je. F. Krankrin* reformjait, a vasútépítést és

más területeket sorol fel. A politikai rendszer azonban nemhogy bátorította volna a társadalom kezdeményezőkészségét, hanem épp fordítva, elnyomta azt. Ennek az abszolutista rendszernek a következménye volt a krími háborúban elszenvedett orosz vereség, a fejlett nyugat-európai államoktól való gazdasági lemaradás, az ország külső adósságának növekedése és az elavult orosz haditechnika. A szerző rámutat, hogy nem a cár személyiségében kell keresni az előbbieket, hanem a teljesen hatástalan államrendben. Így nem véletlen, hogy az 1850–60-as évek fordulóján a társadalom átalakításának reformtervei nemcsak a liberálisok és a forradalmárok körében jelentek meg, hanem a józanul gondolkodó főhivatalnokok között is.

Danyilov részletesen szól arról, hogy milyen károkat okozott az országnak az 1920-as évek végétől az 1950-es esztendőik kezdetéig fennálló totalitárius rendszer és Sztálin személyi diktatúrája. A sztálinizmus bünei között említi több nép deportálását, egész társadalmi rétegek megsemmisítését, a szakértelmet és morális értékeket képviselő oroszországi értelmiség felszámolását. Az erőszakos kollektivizálás nemcsak a kulákokat, hanem a középparasztokat is sújtotta, és fő oka volt az 1932–33-ban Ukrajnában, az Észak-Kaukázusban, a Volga-vidéken és Kazahsztánban kialakult tömeges éhségnek. Az 1930-as években a megtorlások még nagyobb méreteket öltöttek és újabb területekre terjedtek ki. Megsemmisült a hadsereg és a flotta parancsnoki állománya, a repressziók kiterjedtek a felderítésre, a diplomatákra, a hadtudományra, a politikai vezetés elutasította a modern fegyverzetek hadrendbe állítását. Mindezek arra vezettek, hogy a hitlerista Németországgal vívott háború kezdetén óriási emberi, területi és haditechnikai veszteségek érték az országot.

A személyi kultusz rendszerében leértékelődtek az emberi értékek és az oroszországi hagyományok. Az orosz vezetés az 1920–30-as években hibásan közelítette meg a német fasizmus felől fenyegető veszélyeket. Danyilov kifejti, hogy Sztálin lépései 1939–41-ben az európai érdekszférákkal, Lengyelországgal és a Baltikummal kapcsolatban elősegítették a németek területi hódításait és a második világháború kiterjedését. A szerző hangsúlyozza azt is, hogy a diktatórikus rendszerek is érthettek el átmeneti eredményeket, de ezek aránytalanul sokba kerültek, ami előrevetítette a későbbi fejlődésbeli stagnálást és elmaradást. Danyilov kiemeli, hogy a politikai rendszer bírálata nem kisebbíti az orosz katonák háborús hősiességét és a népek a szovjet korszakban végzett alkotómunkája eredményeit.

Rettegett Ivánnak, I. Péternek és Sztálinnak az orosz történelemben betöltött szerepéről folyó vitájukban a szakemberek különbözőképp közelítik meg a társadalmi haladásnak, mint az állam által garantált önmegvalósítás-

nak a kritériumait. A több százados tapasztalat a szerző szerint azt mutatja, hogy egy személy győzelme az orosz társadalomnak mindig tragédiát jelentett. Az állam által monopolizált hatalmi funkciók nem erősítették, hanem gyengítették az országot. Danyilov kifejti, hogy az erőszaknak és az adminisztrációnak fő politikai eszközként történő használata az államnak és vezetőjének gyengeségét mutatja, ilyenkor nem tökéletesedik az állami intézményrendszer és annak működési mechanizmusa. A zsarnokok a bürokráciával szemben nem demokratikus szerveket vetettek be, hanem létrehozták saját párhuzamos apparátusukat. Ilyenek voltak Ivánnál az opricsnyina intézményei, Sztálinnál pedig az NKVD szervei. Az orosz politikai despoták környezetüket arra kényszerítették, hogy akár egyetértenek vele, akár nem, vegyenek részt az erőszak alkalmazásában, és a terrortól nem kímélték meg rokonságukat és közvetlen munkatársaikat sem. A szerző hangsúlyozza, hogy ha az önkényurak életében, vagy közvetlenül haláluk után bel-, vagy külpolitikai katasztrófa következik be, akkor a társadalomnak egy jelentős része felismeri a despotikus rendszer hatástalanságát, ellenben amikor az ország győzelmet arat, mint ez az északi háborúban és a Nagy Honvédő Háborúban történt, akkor a mélyebb ok-okozati összefüggések csak nehezebben és lassabban tárulnak fel. Az orosz államfő önkényeskedését a hatalmi elit századokon át udvari összeesküvésekkel, ill. a XX. században a szovjet nomenklatura egy részének fellépésével próbálta korlátozni. Ez azonban Danyilov szerint nem járt eredménnyel, csak a vezetők váltották egymást.

A szerző összegzésében kifejti, hogy a társadalmi fejlődés garanciái, amelyek megvédene az állami önkénytől és minimalizálják az államapparátus hibáit: a polgári társadalom fejlett parlamentáris, helyi önkormányzati, politikai és jogi intézményei, az állam és a társadalom közötti igazgatási és hatalmi jogkörök optimális behatárolása és a köztük létrejövő civilizált kapcsolatrendszer.

A. G. Danyilov: *Opit jegyinolicsnoj vlasztyi v Rosszii v XVI–XX vv.* (Az egyeduralkodó tanulságai Oroszországban a XVI–XX. században). *Voproszi Isztorii*. 2009. 1. 54–68. o.

Kurunczi Jenő